

Kroniek van de IMPact 3 bijeenkomst

Zoom - 30 april 2021

In opdracht van Vereniging Deltametropool en Federatie Ruimtelijke Kwaliteit

Fred Feddes, 12-5-2021

Tussen de klei en Davos

Bouwcultuur in discussie, IMPact #3, vrijdag 30 april 2021

Maar de kleine kapitein stuurde. Wijdbeens achter het roer,
met zijn ogen op de kim.

- Paul Biegel, *De kleine kapitein*

Het is tijd voor de derde bijeenkomst van IMPact, een groep professionals uit de wereld van cultuur, erfgoed, landschapsbeheer, ontwerp, ondernemerschap en projectontwikkeling. IMPact is gewijd aan verbetering van de ruimtelijke kwaliteit, oftewel van de *Baukultur* zoals die op Europees niveau is bepleit in de 'Verklaring van Davos' uit 2018. De eerste bijeenkomst vond plaats op 5 maart 2020, toen als kindje van Davos het '(IM)Pact van Soesterberg' werd ondertekend, en de tweede bijeenkomst was online op 5 februari 2021.

De derde sessie, eveneens virtueel, werd gehouden op 30 april 2021 als onderdeel van de slotdag van de *Landschapstriënnale 2021*. De bijeenkomst was gekoppeld aan de lezing 'Het Rijk als rentmeester' door Marinke Steenhuis en het gelijknamige essay dat zij voor het College van Rijksadviseurs schreef.

De inzet: met de poten in de klei en de blik op Davos

Eerst een resumé van het voorafgaande. De Verklaring van Davos is een bevlogen oproep om maatschappelijke en culturele waarden leidend te laten zijn bij het bouwen aan steden, dorpen en landschappen. Davos bepleit een nieuwe bouwcultuur – en eerst al het besef dat bouwen en cultuur onverbreekelijk verbonden zijn. Het is een oproep tot maatschappelijk verantwoord besturen, ontwerpen, ondernemen en beheren, en het is een oproep aan alle betrokkenen, ongeacht positie,

sector of schaalniveau. De verklaring is ondertekend door tal van Europese regeringsleiders en maatschappelijke organisaties.¹

De Verklaring van Davos nodigt uit om uit te stijgen boven het eigenbelang en de eigen alledaagse sectorale preoccupaties. Niet als een facultatieve vorm van moderne liefdadigheid of *cultural washing*, maar als een noodzaak die ieders handelen zou moeten sturen. Als een noodzaak en een inspiratiebron bij het werken aan de toekomst.²

IMPact is bedoeld om deze Europese oproep in Nederland uit te werken. Gekozen is voor een netwerkform die nu nog bescheiden van opzet en omvang is, maar die in de komende tien jaar een steeds breder bereik en dito weerklank moet krijgen.

De huidige deelnemers aan IMPact zijn praktijkmensen die graag nadenken over hun werk, al hebben ze er meestal maar beperkt tijd voor. Ze zijn betrokken bij planning, ontwikkeling, ontwerp, bouw, financiering, kwaliteitszorg en advisering. Ze staan midden in de Nederlandse ruimtelijke praktijk – zeg maar: ze staan met de poten in de klei. De Nederlandse praktijk wordt naast de dagelijkse gang van zaken sterk bepaald door enkele grote, ernstige kwesties. Zoals de ‘grote opgaven’ van klimaat, energie, duurzaamheid, woningbouw en meer, en *governance*-kwesties zoals de procedurele herstructurering rond de NOVI. De praktijk is vaak taai, banaal en tobberig, met complexe regels en verhoudingen, sectorale vernauwing en juridisering, en een aankoetsel van eufemistisch jargon.

Het is niet altijd gemakkelijk om de poten uit de klei te trekken en boven de alledaagse praktijk uit te stijgen. Er zit een behoorlijke afstand tussen het werk van alledag en het engagement van Davos.

Die afstand is voelbaar in een verschil in perspectief, belang, teneur en taalgebruik. Wie in de praktijk werkt, heeft een thuishonk in de eigen sector of branche en neigt ertoe de wereld vandaaruit te bezien; Davos daarentegen nodigt uit om de eigen koker geestelijk te verlaten en als Europees burger en verantwoordelijk actor naar het geheel te kijken. Wie in de praktijk werkt, hanteert een sectorale en vaak korte tijdshorizon, heeft altijd haast, terwijl Davos oproept om reflectief te zijn en als beschaving ver vooruit en ver achteruit te kijken. Wie in de praktijk werkt, wil graag greep op de materie krijgen door te kwantificeren, en door zelfs immateriële waarden als kwaliteit te reduceren tot afvinkbare lijstjes; Davos roept op dat juist niet te doen. Davos prikkelt ook om het taalgebruik

¹ Conferentie van ministers voor Cultuur, *Verklaring van Davos 2018*, Davos 22 januari 2018.

Nederlandse tekst: https://davosdeclaration2018.ch/media/Verklaring_van_Davos_2018-def.-nl.pdf

² Voor het (IM)Pact van Soesterberg zie: <https://deltametropool.nl/projecten/impact-van-soesterberg/>

schoon te wassen van technocratisch, bureaucratisch en marketingjargon, en om authentiekere woorden te vinden voor de wereld en de mensen om ons heen. Davos is een oproep om alfa's en bèta's samen te laten werken.

Het is een spannende vraag of IMPact deze kloof kan overbruggen. De IMPact-deelnemers zijn van goede wil, maar ze zijn ook onderworpen aan professionele reflexen die vaak de andere kant op werken. Lukt het om de dagelijkse realiteit en de geest van Davos te verbinden? Lukt het om boven de zuigkracht van alledag uit te stijgen? Lukt het om betrokken te blijven bij de concrete praktijk en je tegelijkertijd, net als de kleine kapitein uit het beroemde kinderboek, deel te weten van een groter geheel, met de handen aan het roer en de ogen op de kim?

Voortgangsrapportage: een geweten schoppen

Deze derde IMPact-bijeenkomst lijkt op een voortgangsrapportage. Het IMPact-netwerk bestaat nog maar net. Het moet veel van zijn wensen, dromen, ideeën en plannen nog scherp in beeld en onder woorden krijgen. Vijf subgroepjes hebben de afgelopen maanden elk een deel van deze taak op zich genomen. Ze bogen zich over het *doel* van IMPact, over het *deelnemersveld*, over *voorbeeldprojecten*, over *investeringsmodellen*, en over *concrete acties*. Nu doen ze verslag.³

De meeste rapporteurs verontschuldigen zich: het zijn nog voorlopige verslagen, tussenrapportages, werken in uitvoering. Dat heeft twee oorzaken. Iedereen heeft het druk zodat het moeilijk was om tijd te vinden om samen te reflecteren, en toen dat eenmaal wél lukte, was er zóveel te bespreken dat ze nauwelijks aan de toegespitste vragen toekwamen. De verslagen lezen als kleine algemene beschouwingen, enerzijds over het thema 'bouwcultuur', anderzijds over de Nederlandse praktijk. Soms domineert het een, soms het ander, en soms wordt getast naar mogelijke verbindingen.

Het levert nog geen systematisch en evenwichtig aanvalsplan op maar wel een handvol interessante observaties en bouwstenen voor het vervolg.

Zo wordt, hardop denkend, in een van de gesprekken de basisnotie van ontwerpqualiteit herontdekt. 'Bij bouwcultuur zou het naast de esthetische waarde ook moeten gaan over andere immateriële waarden', zo wordt opgemerkt, waarop enkele van deze waarden wordt genoemd, om uit te komen bij: 'Het moet zowel esthetisch, functioneel als duurzaam zijn'. Dat is precies het drietal

³ Hun officiële thema's zijn respectievelijk: Common Purpose; Groepssamenstelling; Benutten van voorbeelden; Investerings; Hoe werken we.

kwaliteitsdimensies dat vanaf 1991 het Nederlandse architectuurbeleid richting gaf, destijds onder de namen: culturele waarde, gebruikswaarde en toekomstwaarde. En die grepen weer terug op de criteria van bouwmeester Vitruvius van 2000 jaar geleden: *venustas*, *utilitas*, *firmitas*. IMPact lijkt hiermee klaar om aan te haken bij het rijke reservoir aan kennis en inzichten dat na dertig jaar onverminderd toepasbaar is.⁴

In een ander gesprek wordt een globale actiestructuur voor IMPact geschetst, maar nog zonder inhoudelijke lading: ‘We zien een getrappt project voor ons, waar we via een programma van doelen bewegen naar oplossingen.’ Laat nu de geest van Davos dit raamwerk nog bezielen.

En dan is er het probleem van de onwillige, sectorale tunnelvisies. Het komt indringend aan de orde bij de vraag hoe je alle relevante disciplines bij IMPact kunt betrekken. De sector duurzame energie blijkt een frappant voorbeeld. Er werken 6.000 mensen en geen van allen was geïnteresseerd in de oproep van IMPact: ‘Bouwcultuur is geen begrip en spreekt de investeerders in duurzame energie niet aan. Het is niet iets van hen.’ Ook in andere sectoren werken veel mensen die de brede maatschappelijke inbedding en verantwoordelijkheid van hun werk ontkennen of negeren, en zich tot hun eigen koker beperken. Hoe pak je dit aan? Moet je iedere sector in zijn eigen jargon bedienen, met de kans dat je het culturele gedachtegoed in een ommezien hebt verknipt en vermalen? Of moet je strenger zijn en, in de woorden van schrijver Louis Paul Boon, iedereen die een blinde vlek heeft voor de eigen rol in de bouwcultuur ‘een geweten schoppen’?

Ook in de zoektocht naar mogelijke voorbeeldprojecten voor IMPact blijven de suggesties dicht bij de structuurkenmerken van de Nederlandse praktijk. Nederland is al dik belegd met overleg- en thematische ‘tafels’, er wordt alom geoeffend met RESsen in het kader van de NOVI en zo zijn er nog veel meer initiatieven. Met een zekere toberigheid wordt de vraag gesteld hoe je in dit dicht verkavelde praatlandschap ook nog een plaatsje voor de Davos-agenda kunt puzzelen. ‘Uitstijgen boven de dagelijkse praktijk’ is hier dus nog niet aan de orde; de hogere ontsnappingskunst van boeienkoning Houdini moet nog worden gevonden.

In een van de gesprekken dook een simpele maar belangrijke denkfout op, in deze twee zinnen: ‘Davos geeft prioriteit aan culturele waarden boven economische winst. We vinden niet dat deze twee tegengesteld zijn aan elkaar.’ De denkfout is dat ‘prioriteit’ en ‘tegenstelling’ door elkaar worden gehaald. Een prioriteit is immers geen tegenstelling maar een rangschikking, het plaatst de twee

⁴ Zie hierover ook mijn vorige kroniek, van IMPact #2

waarden niet tegenover elkaar, maar spreekt uit dat de ene waarde net iets belangrijker wordt gevonden dan de andere. Culturele waarde sluit economische winst niet uit maar plaatst het in perspectief. Het is onjuist om in de prioriteit van Davos een tegenstelling te zien.

Met al deze vragen en fragmenten van antwoorden zijn de IMPact-deelnemers voorzichtig op pad gegaan naar Davos, maar de weg is nog lang.

Voorbeeldwerking of *trickle-down*-kwaliteit

Marinke Steenhuis leverde een belangrijke bijdrage met haar essay 'Het Rijk als rentmeester'. Ze beschrijft hierin vier geslaagde projecten met een sterke lokale gerichtheid en een sleutelrol voor het Rijk: Ruimte voor de Rivier, Rotterdam Centraal, Kustwerk Katwijk, en A2 Maastricht.⁵

Steenhuis: 'Het zijn projecten die een maatstaf zijn geworden: door de manier waarop ze zijn georganiseerd en uitgevoerd, door de wijze waarop ze verschillende opgaven samenbundelen tot één monumentale ingreep, door het plezier en de tevredenheid waarmee betrokkenen op het project terugkijken, omdat het hogere doel verbonden was met hun eigen motivatie en houding in hun vak. Daar valt dus voor toekomstige projecten, beleid en programma's wat van te leren.'

Uit de vier projecten destilleert Steenhuis in het essay zeven aanbevelingen: doe gedegen vooronderzoek; breng kennis samen; stel het team zorgvuldig samen; formuleer een helder doel of 'kernbetekenis'; organiseer echte participatie; zorg voor gegarandeerde kwaliteitskaders; en richt de financiering op een niet-sectorale manier in.

Het zijn degelijke en eigenlijk voor de hand liggende adviezen die helder op een rij zijn gezet. Maar ze roepen ook vragen op; ik zal me hier beperken tot twee grote vragen naar kwaliteit en macht.

De eerste vraag werd aan de orde gesteld door onderzoeker Sandra van Assen in haar reactie op het essay. Steenhuis heeft vier topprojecten bestudeerd waarin ook de kwaliteitszorg op topniveau is geregeld. Maar hoe verhoudt dit topje van de berg zich tot de bulk van honderden mindere projecten waarmee stad en land wordt gewijzigd? Ook daar bestaan Q-teams en andere vormen bedoeld om ruimtelijke kwaliteit te borgen, en in naam is de kwaliteitszorg dus ook daar op orde. Maar, aldus Van Assen, 'het is los zand'.

⁵ Marinke Steenhuis, *Het Rijk als rentmeester*, Essay in opdracht van het College van Rijksadviseurs, Den Haag 2020

De vraag is hoe bruikbaar de zeven aan de top ontleende aanbevelingen zijn bij toepassing op een lager niveau. Elk van de zeven aanbevelingen kan worden uitgebeeld tot een checklist die vervolgens stap voor stap wordt gevolgd – maar daarmee is nog niets gegarandeerd voor de kwaliteit van de uitvoering omdat er niets is vastgelegd over de kwaliteit van de uitvoerders.

Neem nu Steenhuis' advies om het team zorgvuldig samen te stellen, en het verwante advies om alle noodzakelijke kennis te bundelen. Bij de vier voorbeeldprojecten waren de beste ontwerpers en andere deskundigen van Nederland betrokken, met een indrukwekkende samenballing van hoogwaardige kennis. Deze combinatie van de juiste mensen en kennis schiep een bijzonder gunstige voorwaarde om hoge kwaliteit te bereiken.

Maar ieder vakgebied kent slechts een beperkt aantal topexperts met *state of the art* kennis. Die kunnen onmogelijk bij ieder project in het land worden betrokken. Bij de meeste projecten zitten dan ook minder briljante professionals aan de knoppen. Honderden projecten in dorpen, steden en landschappen wordt geïnitieerd, ontworpen, gebouwd, beoordeeld en gefiatteerd door functionarissen wiens eigen vakkwaliteit eerder het rapportcijfer 5 of 6 of 7 verdient dan een 9. En dat wreekt zich in de kwaliteit van hun werk, of dat werk nu bestaat uit ontwerp en bouw, of uit samenwerking, overleg, onderhandeling, communicatie, afweging en besluitvorming.

Wie niet naar de top kijkt maar naar de omvangrijke basis, ziet talloze fouten, kortzichtige keuzen, gemiste kansen en andere varianten op incompetentie. Hoeveel er misgaat, is (afgezien van de evidente blunders) niet volledig bekend doordat ondermaats werk op lokaal niveau doorgaans op lokaal niveau blijft en zelden landelijke aandacht, inventarisatie of analyse krijgt. Doordat de aandacht zich landelijk vooral op de geslaagde voorbeelden richt, blijven de missers onderbelicht en kan per saldo een geflatteerd beeld bestaan.

Toevallig legde Peter-Michiel Schaap van het Groningse architectuurplatform GRAS kort na de IMPact-bijeenkomst een fenomenaal voorbeeld van slechte kwaliteit op de snijtafel: een centrumplan voor het dorp Winsum. Zijn artikel is hierbij van harte aanbevolen.⁶

⁶ Peter Michiel Schaap, 'Het mooiste dorp van Nederland verdient veel beter', Platform Gras, 6 mei 2021 (<https://www.platformgras.nl/magazine/het-mooiste-dorp-van-nederland-verdient-veel-beter>)

Schaap beschrijft het plan voor het Boogplein in het hart van 'het mooiste dorp van Nederland', Winsum. Hij maakt overtuigend duidelijk dat de ruimtelijke kwaliteit tenenkrommend slecht zal zijn, terwijl er toch van alle kanten professionals bij betrokken zijn en gangbare procedures zijn gevolgd. Het is, op geheel andere wijze dan Ruimte voor de Rivier of A2 Maastricht, een misschien wel even leerzame casus.

De kwaliteit van personen is een gevoelige materie. Het is eenvoudig om over de vakmatige kwaliteit van ontwerpers, ambtenaren, adviseurs, ondernemers en bestuurders te spreken als die kwaliteit boven twijfel verheven is. Het is veel ongemakkelijker om het over ondermaatse of disfunctionerende professionals te hebben, zeker als ze op sleutelposities zitten met grote invloed op de kwaliteit van het proces en het resultaat. Het is des te pijnlijker al ze zelf denken dat ze het best goed doen. Toch is ook dit een cruciaal bestanddeel van ruimtelijke kwaliteit. Natuurlijk moet de *Baukultur* worden gestimuleerd door goede voorbeelden in het zonnetje te zetten. Maar het kennen, analyseren en tegengaan van slechte voorbeelden is even noodzakelijk om verbetering te bereiken.

Vanuit deze gedachtegang is het misschien noodzakelijk om het model van de voorbeeldprojecten met aanbevelingen zelf nog eens goed te doordenken. Natuurlijk gaat er van een fijne *best practice* een stimulerende werking uit en doet goed voorbeeld goed volgen. Maar dit effect heeft het niet automatisch. Het effect kan ook zijn dat de uiterlijke vormen worden nagevolgd, maar de inhoud, en daarmee de kwaliteit, niet wordt begrepen of gemakshalve wordt weggelaten. Zodat niet zozeer kwaliteit wordt gerealiseerd als wel een nabootsing van kwaliteit, of een karikatuur.

Vandaar deze vraag. Is de werkwijze met voorbeeldprojecten en aanbevelingen te beschouwen als een vorm van ‘*trickle-down* kwaliteitszorg’, waarbij je de kwalitatieve top laat zien en dan maar hoopt dat er als vanzelf iets van deze kwaliteit doorsijpelt naar de lagere regionen? En zo ja, in welke mate werkt het? Wat kan er anders en beter? Wat kan de notie van *Baukultur* hieraan bijdragen?⁷

Trefwoord macht

Tijdens de bijeenkomst dwaalden mijn gedachten af naar het verhaal van een woongroep in de jaren zeventig. Een hechte groep mensen woonde samen in een groot pand. Ze deelden, om dit populaire IMPact-woord te gebruiken, een sterk ‘familiegevoel’. Iedereen was gelijk en positief. Totdat er onderlinge spanningen ontstonden die zo hoog opliepen dat ze niet meer onder één dak konden wonen. Toen bleken de bewoners toch niet allemaal even gelijk te zijn: één van hen was de juridische eigenaar van het pand en de anderen niet. Hij had dus het eigendomsrecht aan zijn zijde. Dat was altijd al zo geweest, en iedereen had het altijd geweten, maar in goede tijden leek het onbelangrijk.

⁷ De term ‘*trickle-down* kwaliteitszorg’ gebruik ik naar analogie van ‘*trickle-down* economics’. Dat is de economische theorie die meent dat de overheid belastingvoordeel moet geven aan de rijken, zodat ze nog rijker worden en er van deze rijkdom vanzelf iets doordruppelt naar de lagere inkomensgroepen. De Amerikaanse president Ronald Reagan was hiervan een grote aanhanger.

Iedereen had gretig de zoete illusie van gelijkheid geloofd, en de vervelende noties van eigendom en macht waren buiten haakjes geplaatst.

Veel hedendaagse samenwerkingsconstructies in de ruimtelijke planvorming lijken wel wat op deze woongroep. De nadruk ligt op wederzijds begrip, goede verstandhouding en familiegevoel, maar intussen liggen onder ieder project ook harde eigendoms- en machtsstructuren. Vroeg of laat komen ze aan de oppervlakte en dan kunnen ze doorslaggevend zijn. Familiegevoel hakt geen knopen door, macht wel. En dus zou je in de analyse van geslaagde projecten, en in aanbevelingen voor een bloeiende *Baukultur*, onomwonden over macht en eigendom als cruciale en harde factoren moeten spreken.

De machtsfactor ontbreekt tot nu toe vrij opvallend in de discussie. Hij ontbreekt ook in de aanbevelingen van Steenhuis. Macht en eigendom zijn buiten haakjes geplaatst en het is onduidelijk wat er gebeurt als de haakjes worden weggehaald. Hoe liggen de verhoudingen dan? Wie heeft het voor het zeggen? Wie hebben er vetorecht? Kun je dat niet vanaf het begin incalculeren? En zo niet, hoe houd je het mooie familieproduct heel als het machtswoord gaat spreken?

De discussies lijken om de hete brij van macht en eigendom te draaien. Het wordt soms aangestipt, maar zelden ronduit benoemd. Tot de succesfactoren van Ruimte voor de Rivier die Steenhuis niet noemt, behoort de solide machtspositie van het centrale programmabureau. Ruimte voor de Rivier was georganiseerd als een subtiel evenwicht tussen lokaal en centraal, en tussen flexibiliteit en harde eisen – en daarin was de hardheid een onmisbaar ingrediënt.⁸

In de loop van de bijeenkomst wordt de *Werkgroep 5 x 5* genoemd als inspirerend voorbeeld voor IMPact. De werkgroep stelde in de late jaren tachtig de ontwerp kwaliteit van volkshuisvesting en stedenbouw aan de orde door middel van manifestaties, publicaties en een reeks gewaagde voorbeeldprojecten. Een van de succesfactoren was dat de werkgroep werd geïnitieerd door mensen met werkelijke macht, namelijk stedelijke wethouders met volkshuisvesting, stedenbouw en ruimtelijke ordening in hun portefeuille en een verstrekkende beslissingsmacht. Zij stelden hun eigen werk inhoudelijk ter discussie met het doel het te verbeteren, en ze sloten daartoe een bondgenootschap met talentvolle ontwerpers, wetenschappers, bewonersvertegenwoordigers en corporatiedirecteuren. Je kunt zeggen dat de wethouders zich hiermee 'kwetsbaar opstelden' maar

⁸ Dirk Sijmons e.a., *Ruimte voor de Rivier. Veilig en mooi landschap*, Wageningen 2017

dat konden ze doen omdat ze opereerden vanuit een stevige basis van inhoudelijke kennis en politiek draagvlak.

Uw chroniqueur was destijds als auteur nauw betrokken bij de Werkgroep 5 x 5, en werd meteen erna gevraagd door De Balie in Amsterdam voor een vergelijkbaar programma over de vergelijkbare problematiek van de gezondheidszorg. Dit programma is echter nooit goed van de grond gekomen en stierf al snel een onopvallende dood. Hoe kan dat? Aan het belang van de thematiek kan het niet hebben gelegen, wél aan het ontbreken van de werkelijke sleutelfiguren. Het initiatief werd gedragen door experts, adviseurs, ideologen, die goede ideeën hadden en een zekere invloed genoten binnen de vakwereld, maar die geen knopen doorhakten. Topmensen uit de sector kwamen af en toe op bezoek en deden welwillend mee, maar committeerden zich niet. Zo bleef het een interessant initiatief voor het praatcircuit, meer niet. Een daadkrachtig verbond tussen *Geist und Macht* bleef uit.

Zoek de verschillen of overeenkomsten met IMPact.

Een ongemakkelijke relatie tot de macht blijkt ook uit het ontwijkend of eufemistisch taalgebruik. Interessant is het veel gebruikte begrip 'eigenaarschap' (of 'probleemeigenaar'). Het is een begrip met een januskop, en misschien om die reden populair. In letterlijke zin is 'eigenaarschap' verbonden met eigendom en dus met een keihard juridisch begrip. Het eigendomsrecht is een van de best gewaarborgde rechten. De eigenaar heeft de beslissingsmacht, zoals de bewoners van de woongroep ook ervoeren. Toch wordt eigenaarschap vaak niet in deze heldere juridische zin gebruikt, maar op een vagere, min of meer metaforische zin. Dan wordt het al snel een wollig, verdoezelend begrip, waarvan het onduidelijk is hoe het zich verhoudt tot de juridische macht van het eigendom die zich hoe dan ook vroeg of laat ook zal manifesteren.

De machtskwestie speelt tenslotte bij de positie van de overheid. Voorheen had de overheid een belangrijke rol, en toen kon je er dus ook duidelijk tegenaan schoppen. Nu is die duidelijkheid verdwenen; iedereen bezweert dat het nu zonder overheid moet, en dat dat helemaal niet erg is, en dat we niet terug moeten willen naar vroeger. Maar intussen heeft de decennialange aanwezigheid van de overheid diepe sporen nagelaten die nog altijd voelbaar zijn – in mijn vorige kroniek had ik het over het 'overheid-vormig gat' waar de overheid nadrukkelijk niet meer is, maar waar iedereen nog wel te dealen heeft met haar uitgesneden contour. Het terugtreden van de overheid heeft de machtsverhoudingen onduidelijker gemaakt, maar daarmee niet de macht doen verdampen. Waar zit de macht nu? Zit ze in het juridisch skelet? Bij het geld? Of toch nog steeds bij de overheid? Waar dan ook, die macht is nodig om van *Baukultur* meer te maken dan een mooie hobby.

Bij de gratie van frictie

Het is niet eenvoudig om het oog op de kim te houden; er liggen zoveel objecten en obstakels dichterbij die aandacht vragen of moeten worden opgeruimd of waar je over kunt struikelen. Het is niet eenvoudig om de focus op de essentie van *Baukultur* te houden.

Ook de bijdrage van Minke Smit aan de bijeenkomst zaaide enige verwarring. Zij is specialist in digitale transformatie en deskundig in het stroomlijnen van datasystemen in de logistiek. Ze noemt als voorbeeld de logistieke ketens die zorgen voor bevoorrading van supermarkten en andere winkels. Deze ketens zijn in de loop der tijd steeds verder gerationaliseerd, met steeds minder frictie tussen de verschillende stappen. De ruimtelijke sector van planning en bouw is nog lang niet zo ver, heeft ze geconstateerd: het veld is gefragmenteerd en er is nog veel frictie. Dat kan anders door een betere ketenintegratie: 'Wat we nu doen kunnen we ook voor de helft van de kosten in twintig procent van de tijd doen.' Concreet stelde ze het inrichten van 'regelvrije zones' voor om met het herschikken van ketens te experimenteren.

Het was een indrukwekkend verhaal – maar in de reacties overheerste de twijfel of dit verhaal wel relevant is voor de ruimtelijke inrichting. Haar voorbeelden handelen voer de snelle voorziening van consumentenartikelen, 'maar de gebouwde omgeving is anders', zoals Francesco Veenstra het voorzichtig verwoordde. En, kan hieraan worden toegevoegd, cultuur is anders. In de cultuur van de gebouwde omgeving zijn stroomlijning en gelijkschakeling niet het hoogste goed; het gaat om verschil, eigenheid, identiteit. Cultuur bestaat bij de gratie van frictie. Het pleidooi voor gestroomlijnde werksystemen past dan vermoedelijk ook beter in het kader van het deelbelang van bouwefficiëntie, dan in het bredere kader van de *Baukultur*.

Zo blijven we op zoek naar de weg naar Davos. Nog een beetje onvast, en we leren met elke stap.